

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність, наукову новизну дослідження, визначено його територіальні та хронологічні рамки, об'єкт, предмет і мету дослідження, завдання, теоретичне та практичне значення роботи.

Перший розділ – **“Історіографія, джерела та методологічна основа дослідження”** – присвячений аналізу літератури і джерел за темою дисертації, а також висвітлює методи та принципи, які використовувалися в процесі дослідження.

У першому підрозділі – **“Науковий стан розробки теми”** – у розвитку історіографії проблеми автор виділяє три періоди: 1) дореволюційний: 1861-1917 рр.; 2) радянський: 1917-1991 рр.; 3) сучасний: 1991-2007 рр.

У дореволюційний період праці, присвячені вивченню та осмисленню процесу розвитку початкової освіти у загальноросійському масштабі, спрямовувалися на аналіз та узагальнення досвіду роботи народних шкіл, визначенню їх місця у загальній системі освіти Російської імперії. З цього приводу показові праці М.В. Чехова, О.С. Тонконогова, П.Ф. Каптерева, Е. Левассера, Л.М. Толстого, С.В. Рождественського, С.А. Князькова, Н.І. Сербова, М.Ф. Бунакова, М.І. Борисова та ін.¹

Особливу зацікавленість викликають праці сучасників становлення та розвитку народної школи у Херсонській губернії. До них можна віднести брошури та монографії М. Пирогова, В. Фармаковського, П. Борзаковського, М. Борисова, А. Конощенка, А. Пашутіна, М. Корфа², у яких на основі значної кількості фактичного матеріалу подається структура початкових навчальних закладів, система їх управління, організація навчального процесу тощо.

В історіографії дореволюційного періоду надається основна увага питанням організації роботи початкових шкіл, програмно-методичному забезпеченню навчального процесу. Окремі праці присвячувалися загальному аналізу участі уряду, земства, церкви у розвитку народної освіти, її фінансовому та матеріальному забезпеченню.

За радянських часів розпочався новий етап вивчення історії дореволюційної школи. У 20-30 роки з'являються наукові праці описового та мемуар-

³ Каменев С.А. Церковь и просвещение в России. – М., 1929; Медынский Е.И. История русской педагогики. – М., 1938.

⁴ Нестеренко П.М. М.О. Корф і національна українська школа // Записки Одеського наукового товариства. Секція педагогічна. №1. – Одеса, 1930; Готалов-Готлиб А.Г. Матеріали для історії народного образования в Одессе. Исторический очерк. Ч.1. (1801-1870). – Одесса, 1940.

⁵ Константинов Н.А., Струминский В.Я. Очерки по истории начального образования в России. – М., 1953; Смирнов В.З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX века. – М., 1954; Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабалева М.Ф. История педагогики. – М., 1956; Народное образование в СССР / Под ред. М.А. Прокофьева. – М., 1967.

⁶ Ганелин Ш.И. История педагогики и современность. – Л., 1970; Попов В.А. Проблема взаимодействия школы и семьи в педагогической литературе России в начале XX в. // Вопросы истории советской и зарубежной школы и педагогики. Сборник трудов. – М., 1975. – С. 15-28; Гриценко М.С. Історія педагогіки. – К., 1973; Егоров С.Ф. Теоретические проблемы содержания школьного образования в педагогике России конца XIX – начала XX века // Вопросы истории школы и педагогики в дореволюционной России. – М., 1978.

ного характеру, які мали на меті підкреслити переваги радянської школи над тою, що існувала до 1917 року. Аналіз основних етапів та тенденцій розвитку дореволюційної народної школи знаходимо у роботах С.А. Каменева та Є.М. Мединського³. У цей період часу друкуються праці, у яких досліджуються проблеми регіональної дореволюційної початкової освіти (П.М. Нестеренко, А.Г. Готалов-Готліб)⁴.

У повоєнні 1940-60-ті роки праці радянських учених детально висвітлювали реформи середини XIX ст. та їх вплив на початкову освіту, розвиток передової педагогічної думки (М.О. Константінов, В.Я. Струмінський, В.З. Смирнов, Є.М. Мединський, М.Ф. Шабаєва, М.А. Прокоф'єв)⁵.

Починаючи з 1970-х років з друку почала виходити значна кількість праць, у яких через призму діяльності видатних педагогів XIX – початку XX ст. розглядалися організаційно-педагогічні процеси, що відбувалися у дореволюційній школі, проблеми початкової освіти, перспективи її розвитку. Авторами зверталася увага на зміст шкільної освіти, ставилися питання пошуку позитивного у діяльності дореволюційних народних шкіл (Ш.І. Ганелін, В.А. Попов, М.С. Гриценко, С.Ф. Єгоров)⁶.

У 1980-х роках цікавість до початкової освіти другої половини XIX – початку XX ст. продовжувала зростати. Свідомством цього є праці П.А. Лебедева, Н.П. Каленіченко та інших, у яких чільне місце відводиться дореволюційній народній школі. Автори детально проаналізували суспільно-політичні процеси, що сприяли демократичним перетворенням у Росії у другій половині XIX – на початку XX ст. На думку вчених народна школа вимагала особливої уваги: підготовка вчителів, створення нових методик організації уроку, широке охоплення дітей шкільного віку навчанням.

Таким чином, праці радянських науковців спрямовувалися на вивчення історичного минулого народної школи. Учені досліджували, вивчали та аналізували дії уряду відносно освіти, систему роботи початкових шкіл, динаміку зростання учнівського контингенту, розвиток передової педагогічної думки, матеріальний стан закладів освіти, досвід роботи початкових шкіл. У працях відзначався позитивний вклад видатних педагогів, діячів земства та держави у розвиток народної освіти.

Проголошення незалежної України стимулювало наукову діяльність. Ученими-істориками, педагогами-практиками широко розгорнута робота по вивченню історичного минулого свого народу. У полі зору дослідників попадає питання процесу розвитку дореволюційної початкової освіти. Про це

⁷ Джурина А.С. История образования и педагогической мысли. – М., 2003.

⁸ Пискунов А.И., Вендеровская Р.Б., Кларин В.И. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX века. – М., 2004; Бим-Бад Б.М. Очерки по истории и теории педагогики. – М., 2003; Корнетов Г.Б. История педагогики: Введение в курс "История образования и педагогической мысли". – М., 2002.

⁹ Левківський М.В., Дубасенюк О.А. Історія педагогіки: Навч. посібник. – Житомир, 1999; Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999; Гайдуков Л.Ф., Крушинський В.Ю. Історія України. – К., 1999.

¹⁰ Добренський І.А., Постолатій В.В. Громадська приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початку XX ст.). – Кіровоград, 1998; Бобров В.В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України (XIX – поч. XX ст.). – Херсон, 2001; Водотика С.Г., Синкевич С.Г. Історія Херсонщини. – Херсон, 2003 та ін.

свідчать сучасні дисертаційні дослідження Т.О. Довженко, О.О. Драч, Н.М. Коляди, Л.В. Корж, Т.М. Кравченко, І.М. Петренко, О.П. Тригуба, О.О. Федорчук, І.Ф. Шумілової, І.В. Захарової, Л.Т. Рябовол, О.І. Мармазової, В.В. Вдовенко, Г.В. Степененко.

Для формування загального уявлення про стан початкової народної освіти цікаві праці російських істориків. На монографічному рівні заслугоує на увагу робота А.С. Джурина⁷, який проаналізував документи царського уряду в галузі освіти, окремі типи початкових шкіл, навів приклади роботи народних училищ, а також роботи авторів посібників з історії педагогіки, педагогічної думки та освіти А.І. Пискунова, В.І. Вендеровської, В.І. Кларин, Б.М. Бим-Бада, Г.Б. Корнетова⁸, у яких простежується історія розвитку народної освіти у дореволюційні часи, рекомендується методика вивчення історії освіти у XIX – початку XX ст. А також українських учених М.В. Левківського, О.А. Дубасенюка, О.Д. Бойка, Л.Ф. Гайдукова, В.Ю. Крушинського⁹ та інших, які розглядають народну освіту в контексті економічних, соціально-культурних, політичних проблем українського народу. Автори з національно-культурних позицій аналізують питання освіти у досліджуваній нами період, у творах знаходять своє місце характеристика ролі держави, земств, Святішого Синоду у ліквідації неписьменності серед жителів України. Позитивним є також те, що дослідники надають аргументовану характеристику розвитку народної школи в окремих регіонах нашої країни.

Помітними внеском у дослідження народної освіти у південному регіоні є праці І.А. Добренського, В.В. Постолатія, О.П. Тригуба, П.М. Тригуба, О.В. Білюка, І.С. Павлика, В.П. Шкварця, М.Ф. Мельника, В.В. Боброва, С.Г. Водотики, Є.Г. Сінкевича¹⁰ та ін. Автори вказують, що швидке зростання економічного потенціалу на Півдні України сприяло розвитку початкової освіти, появі значної кількості народних училищ у післяреформений період та поступове підвищення популярності освіти серед народу.

Отже, можна зробити висновок, що незважаючи на певну кількість розрізаних праць, комплексного узагальнюючого дослідження з розвитку початкової освіти (1861-1917 рр.) не здійснено, що й обумовило вибір теми дисертації.

У другому підрозділі – **“Джерельна база дисертації”** – автором подається аналіз джерельної бази дисертаційного дослідження. За видовою ознакою усю джерельну базу дисертаційного дослідження можна поділити на такі групи:

1. Законодавчі (нормативні) акти: “Законы и справочные сведения по начальному народному образованию”, опубліковані у Повному зібранні законів Російської імперії (2 та 3 збірки) та окремими томами, царські укази;

2. Діловодна документація:

- центральних урядових установ: царські укази, циркуляри Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ, державного майна, розпорядження Святішого Синоду;
- місцевих органів влади: циркуляри і розпорядження попечителя Одеського учбового округу, губернатора Херсонської губернії, Миколаївського військового губернатора, Одеського градоначальника,

- Херсонського голови, Херсонської єпархії;
- органів місцевого самоврядування та освітніх установ: протоколи засідань губернського і повітових земств, губернської і повітових училищних рад, протоколи вчительських з'їздів, педагогічних рад, листування з різних питань;
 - звітна документація: щорічні звіти губернатора Херсонської губернії, директорів та інспекторів народних училищ, керівників повітових земств, завідуючих школами різних типів, звіти, заяви, особисті справи вчителів.

Зазначені документи дозволяють отримати точну і достовірну інформацію про організацію та шляхи розвитку народної освіти, загальнополітичні процеси у країні, що кардинально впливали на становлення освіти, а також дають уявлення про напрями розвитку початкової освіти у Херсонській губернії та є відображенням державної політики у галузі народної освіти у південному регіоні.

3. Матеріали загальноросійської, регіональної і місцевої статистики: статистичні відомості губернського і повітових земств, училищних рад, Херсонської єпархії, керівництва Одеського учбового округу. Статистичні матеріали дають найбільш повну і корисну інформацію про стан народної освіти у Херсонській губернії. Завдячуючи статистичним відомостям, став можливий цифровий аналіз чисельності шкіл, кількісного, якісного та соціального складу вчителів і учнів, наявності та стану матеріальної бази, фінансування, забезпечення навчальною літературою, посібниками народних шкіл. Аналіз та обробка статистичних матеріалів надали також змогу дисертантові простежити динаміку розвитку початкової школи в цілому.

4. Часописи. У дисертаційному дослідженні використано значну кількість центральних та місцевих періодичних видань другої половини XIX – початку XX ст.: “Николаевская газета”, “Южанин”, “Одесский листок”, “Одесский вестник”, “Рідний край”, “Учитель”, “Южное обозрение”, “Херсонские губернские ведомости”, “Сборник Херсонского земства”, “Циркуляры по управлению Одесским учебным округом”, “Херсонские епархиальные ведомости” та інші. У часописах розміщувалася значна кількість публіцистичного матеріалу, висвітлювалися проблеми і перспективи розвитку освіти у регіоні тощо.

5. Матеріали довідкового характеру: до цієї групи джерел відносяться календарі, адрес-календарі, пам'ятні книжки, довідкові книги, путівники, у яких розміщувалася інформація про школи всіх типів різного відомчого підпорядкування.

Автором введено до наукового обігу значну частину нового фактичного матеріалу, віднайденого у фондах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ): ф. 127 “Київська Духовна академія”, ф. 707 “Управа попечителя Київського учбового округу”, ф. 1252 “Штабс-офіцер корпусу жандар-

мів в Одесі”; Миколаївського, Херсонського та Кіровоградського обласних державних архівів. Державний архів Миколаївської області: ф. 206. “М.М. Аркас – його життя і діяльність”, ф. 222 “Миколаївська міська Дума”, ф. 229 “Канцелярія Миколаївського градоначальника”, ф. 230 “Канцелярія військового губернатора”, ф. 231 “Миколаївська міська поліція”, ф. 239 “Миколаївський статистичний комітет”, ф. 216 “Миколаївська міська управа”, ф. 408 “Аркас Микола Миколайович – Український композитор, голова товариства “Просвіта” (1891-1909-1912 рр.)”, ф. 468 “Приватний архів М.М. Аркаса”. Державний архів Херсонської області: ф. 310 “Дирекція народних училищ Херсонської губернії”, ф. 241 “Інспекція народних училищ 10-го району Херсонської губернії”, ф. 207 “Заклади релігійного культу (Духовні консисторії (1782-1908)”, ф. 198 “Херсонська консисторія, (1782-1908)”. Державного архіву Кіровоградської області: ф. 67 “Олександрійське повітове відділення церковнопарафіяльних шкіл при херсонській Єпархіальній училищній раді м. Олександрія, того ж повіту Херсонської губернії”, ф. 78 “Єлисаветградська міська управа”, ф. 492 “Олександрійське повітове відділення Єпархіальної училищної ради”, ф. 369 “Інспектор народних училищ Єлисаветградського повіту”. Загалом автором використано 18 фондів державних архівів України.

На думку автора, досліджена джерельна база є достатньою для висвітлення питання розвитку початкової освіти на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст. і дозволить визначити місце і роль народної школи Херсонської губернії у загальному контексті розвитку початкової освіти у загальнодержавному масштабі.

У третьому підрозділі – **“Теоретико-методологічна основа та методи дослідження”** – проаналізовані принципи і методи дослідження. Методологічною основою дисертації є принципи історизму, об’єктивності, системності та комплексності, розвитку та плюралізму. Методична база роботи включає порівняльно-історичний, статистичний, описовий, логіко-аналітичний, проблемно-хронологічний методи і метод кількісного аналізу. Сукупність та поєднання цих принципів і методів надає змогу глибоко осмислити результати історичних подій, відтворити цілісну картину минулого, визначити їх вплив на подальший розвиток суспільних процесів.

Другий розділ – **“Розвиток народної освіти на Півдні України”** – складається з п’яти підрозділів. У першому підрозділі – **“Стан початкової освіти у дореформений період”** – показано процес становлення народної школи у Херсонській губернії з 1800 по 1861 рік. Відзначається, що основними закладами початкової освіти цього періоду були парафіяльні школи. Автором показана динаміка зростання чисельності шкіл цього типу, кількості учнів, а також політика царського уряду у галузі освіти.

У другому підрозділі – **“Початкова школа у 60-70-х роках XIX ст.”** – констатуються позитивні зміни, які відбулися у народній освіті після скасування кріпацтва, наводиться характеристика урядових шкільних реформ

(1864, 1874 рр.), які незважаючи на свою половинчастість, незавершеність, суперечливість все ж сприяли розширенню мережі народних шкіл. Для безпосереднього керівництва народною освітою урядом були створені губернська і повітові училищні ради, до складу яких входили представники земств, духовенства, Міністерства народної освіти, попечителі міських і сільських училищ. Члени рад збирали інформацію про роботу шкіл, здійснювали нагляд за навчально-виховним процесом, сприяли відкриттю нових училищ. Не маючи власних коштів уряд поклав відповідальність за утримання шкіл на народ. Для якісного контролю за діяльністю початкових училищ були спочатку запроваджені посади “роз’їздних”, а у 1869 році – інспектора. З часом кожен повіт Херсонської губернії мав своїх інспекторів. Для якісної роботи попечителів та інспекторів були створені спеціальні інструкції, якими вони керувалися у своїй роботі.

Вихід у світ “Положення про початкові народні училища” 1874 р., яке діяло до 1917 р., знаменувало собою посилення тиску держави на народну школу. Запровадження посади директора народних училищ, запрошення предводителів місцевого дворянства до керівництва училищними радами свідчило про бажання уряду взяти початкову освіту під повний контроль.

Важливою подією у житті країни середини 1860-х років стало створення земських установ, які у другій половині XIX ст. взяли на себе вирішення багатьох організаційних, кадрових та фінансових проблем народної освіти. Незважаючи на регламентуючі та обмежувальні дії уряду органи місцевого самоврядування поступово взяли на себе функції по влаштуванню нових шкіл, підтримці існуючих громадських, вирішення кадрових питань, навчально-методичного забезпечення навчального процесу. У середині 70-х років повіти Херсонської губернії мали забезпечення школами від 57 до 65%. У 1869 році в середньому по Росії на одну тисячу населення навчалось 6 дітей, а в Херсонській губернії – 24.

У містах Півдня України основним типом початкових навчальних закладів, які задовольняли потреби населення в освіті були міські школи за Положенням 1872 р., які виникли на базі повітових шкіл, та школи грамотності (1861 р.).

Загалом у пореформений період спостерігався процес різкого збільшення кількості народних шкіл у південному регіоні. Вже у 1872 році у 432 народних школах навчалось 20282 учнів. Лише за п’ять років з 1875 до 1880 р. у Херсонській губернії прибавилося 28 шкіл. Отже, 60-70-ті роки характеризувалися різким сплеском розвитку народної освіти, створенням значної кількості початкових шкіл.

У третьому підрозділі – **“Розвиток початкової освіти у 1880-90-х роках”** – відмічається, що уряд, стурбований розвитком народництва, розпочав дії, націлені на згортання демократичних процесів в освіті, зазнало утисків земство, зріс контроль за роботою народних шкіл, але в цілому початкова школа продовжувала розвиватися. У 1885 році у Херсонській губернії

існувало вже 516 народних училищ (з них 258 земських). У цей час у початкових школах Херсонської губернії навчалось 30663 хлопчиків і 10409 дівчаток. Таким чином, більше 30% дітей шкільного віку отримувало початкову освіту. У земських училищах навчалось близько 49% від загальної кількості учнів. За підрахунками земців на одне училище припадало близько 80 школярів. До середини 1880-х років кількість учнів зростає в кожній школі у середньому на 31%. Але відсутність підготовлених учителів, велика кількість пропущених уроків, тіснота приміщень, недостатня кількість меблів не давали можливості охопити навчанням усіх бажаючих. Лише в Одеському градоначальстві не вистачало 51% училищ. Великою проблемою був відсів учнів зі школи. Бідність батьків, відсутність коштів не давали можливості багатьом дітям закінчити школу. Значна кількість учнів відвідувала школу в сусідніх селах. Двозмінні заняття частково вирішували проблему більш широкого охоплення дітей навчанням. У 1899 р. у дві зміни працювали 43 школи. Найбільша кількість таких шкіл була в Одеському повіті (38% від усіх земських шкіл). Загалом у другу зміну навчалось по губернії 1288 учнів.

У середині 1890-х років кількість учнів продовжувала зростати, що свідчить про популярність освіти серед населення. Вже у 1895 р. у 420 народних училищах, які підпорядкувалися училищним радам, навчалось 27548 хлопчиків та 8884 дівчинки. У Херсонській губернії переважали земські школи (39%) (церковнопарафіяльні – 27%, міські початкові – 11%, міністерські – 4,3%, 18,7% припадає на школи інших типів: німецькі колоністські, єврейські, болгарські і т.д.).

Наприкінці XIX ст. на Півдні України різко зростає кількість міських шкіл. За 20 років (з 1861 року) їх кількість збільшилася на 50%. Посилили свої позиції міністерські школи: за короткий період часу у Херсонській губернії засновано 20 однокласних шкіл Міністерства народної освіти. Лише у Тираспольському повіті з 1870 по 1883 р. створено 11 училищ.

У народних школах південного регіону навчалися діти різних соціальних груп. Переважали діти селян, солдат (83,7%), міщан (7,2%), купців (0,1%), дворян і чиновників (1,2%), духовенства (0,3%), іноземних громадян (0,4%). Серед школярів були діти з єврейських, німецьких, болгарських та грецьких сімей і переважно православного віросповідання.

Отже, у 1880-90-х роках продовжувався процес розвитку початкової освіти у Херсонській губернії, розширювалася шкільна мережа. Разом з тим, через слабкий матеріальний стан, відсутність підготовлених учителів до 70% населення було безграмотним.

У четвертому підрозділі другого розділу – **“Виникнення та розвиток церковнопарафіяльних шкіл”** – подається матеріал про урядову політику відносно створення та керівництва церковними школами. І наголошується, що уряд царської Росії завжди велику увагу надавав релігійному навчанням та вихованню. На початку 1880-х років у країні відбулася чергова спроба

створення церковнопарафіяльних шкіл, які повністю підпорядковувалися Святішому Синоду. Положення “Про церковнопарафіяльні школи” 1884 р. посилювало позиції церкви у шкільній справі. А виведення з підпорядкування земств сільських шкіл грамоти та передача їх духовному відомству (1891 р.) різко збільшило кількість церковних шкіл, які отримали стабільне державне фінансування і матеріальну підтримку. Держава поклала на церковну школу обов’язок затверджувати у народі православне вчення віри і християнської моралі і поширювати серед народу початкові знання. Тому певною кількістю урядових постанов підтримувалася освітянська діяльність церкви. У середині 1890-х років по відношенню до загальної кількості народних шкіл церковні училища складали 23% і школи грамоти 35%, перемістивши земські школи на друге місце (36%), які все ж випереджали церковну школу за кількістю учнів. Загалом, завдячуючи увазі уряду, кількість церковних шкіл значно збільшилася. За даними Херсонського земства їх кількість у 1897 році у порівнянні з 1884 роком зросла у 9,6 разів, учнів у них – у 7,3 рази. Лише школи грамоти збільшили свій контингент у 10,2 рази. Разом з тим, дослідження показало, що церковне відомство у ряді випадків надавало завищені дані про кількість своїх шкіл. Про це також свідчать документи Херсонського губернського земства. Для загального керівництва церковними школами була створена училищна рада, яка у своїй роботі керувалася спеціальною інструкцією. Загалом 80-90-ті роки XIX ст. пройшли під знаком церковності та посиленні релігійного виховання та навчання.

У п’ятому підрозділі другого розділу – **“Народна школа на початку XX ст.”** – висвітлюються проблеми розвитку народної освіти на початку XX ст. і відмічається, що під тиском демократичних сил у Росії розпочалася робота з реформування початкової освіти, яка через відсутність коштів так і не була завершена. Загалом народна освіта у Херсонській губернії продовжувала розвиватися – зміцнило свої позиції земство. На 1000 чол. населення нараховувалося 45 учнів, а одне училище припадало у середньому на 2000 чол. У школах Міністерства народної освіти цей показник був ще вищий – 114 учнів на одну тисячу мешканців. Таким чином, можна констатувати, що популярність початкової освіти серед населення продовжувала зростати. Разом з тим, через недостатнє фінансове та матеріальне забезпечення і низький рівень пропонованих знань відмічається послаблення позицій церкви у шкільній справі – лише 23 школяра на тисячу жителів. За 30 років (1874-1905 рр.) кількість земських шкіл зросла з 140 до 532 (480% зростання). Зміцнили свої позиції міські школи, до складу яких влилися міські школи грамотності.

Третій розділ – **“Організаційно-педагогічні умови роботи початкових шкіл”** – включає в себе три підрозділи. У першому підрозділі – **“Організація навчального процесу в народних школах”** – аналізуються навчаль-

ні програми, методика роботи з учнями, організація навчального процесу.

Початкові школи другої половини XIX – початку XX ст. тривалий час не мали державних навчальних програм і лише у 1897 р. Міністерством народної освіти публікуються “Приблизні навчальні програми” для початкових шкіл. У трирічній початковій школі учнями вивчалися закон Божий, арифметика, російська мова, читання, інколи церковний спів. Як правило, одночасно з трьома відділеннями працював один вчитель, на якого припадало від декількох десятків до 200 дітей. Відсутність належних класних приміщень, меблів, книжок, перевантаження школи учнями робило навчальний процес важким і малоефективним.

У середині XIX ст. панівною методикою навчання була буквоскладальна, але з часом її витіснила більш прогресивна звукова. До школи приходили хлопчики та дівчатка, які, як правило, не вміли читати й писати та віком від 8 років і більше. В основному школу закінчували у віці 12-14 років. Навчальний рік тривав близько 120 днів і розпочинався у вересні-жовтні і закінчувався у квітні-травні. Часті хвороби дітей, негоди, відсутність учителя надовго переривали навчальний процес. На уроках використовувалися навчальні посібники К. Ушинського, В. Водозова, М. Корфа, І. Добровольського, С. Миропольського, Д. Тихомирова та ін., наочність, проєкційні технічні засоби навчання (“чарівний ліхтар”, кіноапарати).

У другому підрозділі – **“Кадрове забезпечення початкових шкіл”** – розкриваються проблеми кадрового забезпечення народних училищ Херсонської губернії у досліджуваній період. Відмічається, що це була одна з найважливіших проблем у вирішенні якої брали участь Міністерство народної освіти, земства, церква. У пореформенний період дітей навчали малограмотні селяни, унтер-офіцери, студенти-недоучки, священнослужителі. Підготовлених вчителів не було. Лише на початку 1870-х років спочатку у Миколаєві, потім Херсоні, Одесі, Новому Бuzі відкрилися вчительські семінарії.

У другій половині XIX ст. при активній участі органів місцевого самоврядування почали періодично проводитися вчительські з'їзди, на яких піднімалися болючі питання народної школи, кращі педагоги країни ділилися досвідом роботи, проводилися практичні заняття із вчителями-новачками, підвищувався загальний рівень фахової підготовки педагогів. Цьому також сприяла курсова підготовка вчителів. Для бажаючих отримати посвідчення на звання народного вчителя існували спеціальні іспити, які проводилися під керівництвом директора гімназії. До кінця XIX ст. основна маса вчителів вже мала документи, які надавали їм право викладання у початкових школах.

Але до кінця існування народної школи кадрові проблеми так і залишились нерозв'язаними. Цьому завадили слабкий матеріальний стан училищ, перевантаженість учнями шкіл, недостатня винагорода за тяжку працю,

низький соціальний і правовий статус вчителів.

У третьому підрозділі – “**Матеріальне та фінансове забезпечення народних шкіл**” – аналізуються питання фінансового та матеріального стану початкових училищ різного відомчого підпорядкування. Наголошується на тому, що народні школи протягом свого тривалого існування відчували фінансовий голод не маючи у достатній кількості коштів для забезпечення нормального навчального процесу, зміцнення матеріального стану, кардинального підвищення заробітної плати вчителям. Тривалий час селянська хата, церковна сторожка слугували шкільним приміщенням.

Не маючи власних коштів, відповідальність за утримання народних шкіл держава переклала на місцеві органи влади. Активна освітянська політика Херсонського губернського земства спрямовувалися на фінансове забезпечення народних шкіл. Вже у 1871 році земські губернські видатки на освіту перевищували урядові на 2%. Надалі держава все менше й менше виділяла коштів, а земства, навпаки, збільшували фінансування. Тільки у 1886 році Херсонським губернським земством було витрачено на освіту 148271 руб. Згідно постанові Сенату від 25 квітня 1896 р. Херсонське губернське земство брало на себе третю частину витрат повітових земств на народну освіту, які у 1896 році склали 867589 руб., що на 16% більше, ніж у 1895 році (у 1870 році 500 руб.). Утримання сільської початкової школи з 60 учнями коштувало до 450 руб., а з 120 учнями – 700 руб. на рік. У середньому утримання одного училища дорівнювало у 1885 році 602 руб. 46 коп., у тому числі земського – 449 руб. Витратна частина бюджету окремих земств на народну освіту (Єлисаветградського, Ананіївського) сягала 15-28%, а губернського – 9,1%. Церковні школи знаходилися на повному державному утриманні. Але ці кошти були настільки мізерними, що не могли забезпечити нормальне функціонування шкіл духовного відомства. Зауважимо, що 24% шкільних приміщень були у незадовільному стані і вимагали капітального ремонту. Тому, у другому десятилітті ХХ ст. губернська влада виділила на покращення матеріального стану училищ 21,5% від свого кошторису (на ремонт 146 шкіл лише у Єлисаветградському повіті було виділено 21388 руб.). Ремонт одного училища дорівнював 946 руб.

У **висновках** зроблено підсумки проведеної наукової роботи, відпрацьовані рекомендації щодо його використання і вказано, що:

- історіографічний огляд за темою дисертації показав, що комплексного наукового дослідження не здійснено;
- основними типами народних шкіл у досліджуваний період, де населення Півдня України отримувало початкову освіту, були громадські, земські, міністерські, міські, церковнопарафіяльні школи і школи грамотності з дво- та трирічним терміном навчання;
- учнівський контингент початкових шкіл Херсонської губернії з середини ХІХ ст. до початку ХХ ст. зріс майже у 70 разів, що свідчить про різке зростання популярності освіти серед народу. Початкова школа

була всестановою. Переважали учні з селянських, солдатських, міщанських сімей та православного віросповідання;

- у другій половині XIX ст. у початкових школах Півдня України на зміну застарілій буквоскладальній методиці прийшла звукова метода, на уроках активно використовувалися книжки, наочність, технічні засоби навчання. Але програмно-методичне забезпечення не відповідало вимогам часу. Реформування початкової школи, якого вимагали прогресивні кола суспільства, через відсутність коштів та непослідовну державну політику в галузі освіти, не було завершено. У навчанні переважала релігійна тематика, церковність;
- дослідження висвітило систему земського та міністерського контролю за роботою початкових шкіл, яка в цілому позитивно вплинула на якість викладання навчальних предметів, організацію роботи вчителів на уроках, формування знань, умінь та навичок учнів. Впровадження посад директорів народних училищ, інспекторів, спостерігачів, земських “роз’їздних”, училищних рад, регулярної звітності свідчить про намагання держави поставити народну школу у повне підпорядкування та всебічний контроль. Але посилення ролі земства у 1870-90-х рр. не дало змоги урядові повністю взяти під свій вплив народну школу. Значну частину функцій з управління школою виконували органи місцевого самоврядування і духовного відомства;
- питання кадрового забезпечення початкових училищ Херсонської губернії стояло гостро протягом усього періоду існування народних шкіл, але через відсутність достатньої кількості спеціальних навчальних закладів, належного фінансування, цілеспрямованої державної політики не було вирішено до кінця. Низькими залишалися соціально-правовий статус учителя, його матеріальне становище, авторитет у суспільстві. Випускники вчительських та духовних семінарій, курсів, учасники педагогічних з’їздів переважали серед вчителів народних шкіл. Наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігалось покращення якісного складу вчителів земських, міністерських і церковних шкіл;
- матеріальний стан та фінансове забезпечення початкових навчальних закладів не відповідали вимогам часу. Основна маса учнів навчалися у непристосованих та орендованих приміщеннях. Держава, не маючи достатній кількості коштів, відповідальність за утримання народних шкіл переклала на земства, місцеві органи влади, громади, які не могли у повному обсязі фінансувати початкову освіту.